

'השקר מחייה, האמת הורגת'

ניתוח 14 סצנות בסרטו של יורק בקר: יעקב השקרן

תרומה לדיון בסוגייה: "סולידריות בין יהודים בימי השואה"

מאת

הדס לאור אשור, 2002

הצביעה בראשונה על סצנות אלה ואפיינה אותן על פני כעמוד (הנחיה למורים): מורתי הדגולה, בת שבע שביב מרמת השרון. במשך השנים הוספתי פרשנויות משלי והרחבתי את היריעה מאוד, כפי שמעיד מאמר זה.

תוכן העניינים

מבוא

1. יורק בקר, התסריטאי והסופר – ביוגרפיה תמציתית
 2. סיפור המעשה בקצרה
 3. השאלות הנדונות במאמר
 4. ה"פתיח" לסרט: "מעשה יעקב השקרן לא אירע כך."
- פרק ראשון: סצינות מס' 1 – 2: השקר שנולד מתוך אמת צרופה
 - פרק שני: סצינות מס' 3 – 5: התרחבות מעגל השותפים לסוד; שיאה של תפיסת "השקר מחייה"
 - פרק שלישי: סצינות מס' 6 – 9: בקיעים במסכת השקר
 - פרק רביעי: סצינות מס' 10 – 12: הווידוי ומחירו: שיאה של תפיסת "האמת הורגת"
 - פרק חמישי: סצינות מס' 13 – 14: "עננים אינם עשויים מצמר גפן?" - שימור השקר למען ילדה כלואה בקרון...

סיכום

ספרי עזר

מבוא

1. יורק בקר התסריטאי והסופר – ביוגרפיה תמציתית¹

יורק בקר נולד בפולין בשנת 1937 ורוב שנות ילדותו עברו עליו בגטו לודז' ובמחנות הריכוז. לאחר המלחמה עזב את פולין והשתקע עם הוריו בגרמניה המזרחית. לאחר שסיים את לימודיו התיכוניים, השתלם בפילוסופיה. מאז 1960 הוא עוסק בכתיבה – תסריטים לקולנוע ולטלוויזיה ורומנים. הרומן הראשון שלו, **יעקב השקרן**, נכתב תחילה כתסריט לקולנוע; אחר כך, משלא הופק הסרט, שב וכתבו כרומן, שיצא לאור בשנת 1969 וזיכה אותו בכמה פרסים. בסופו של דבר, בכל זאת נוצר הסרט (צבעוני², דובר גרמנית) וב-1974 ייצג את גרמניה המזרחית ב"פסטיבל ברלין" וזכה שם בפרס היוקרתי, "דוב הכסף". בשנת 1973 יצא לאור הרומן השני שלו – **הטעיית הרשיות**. המהדורה העברית של **יעקב השקרן** יצאה בהוצאת עם עובד בשנת 1979, בתרגומה של רות גורן, לאחר שהספר תורגם עוד קודם לכן לצרפתית, איטלקית ואנגלית.

2. סיפור המעשה בקצרה

בסקירה שלהלן אציין רק אירועים מרכזיים מאוד בסיפור (הדמויות מצוינות באות גדולה), ולא אתעכב על פרטי החיבור ביניהם או על דברי פרשנות, אחרת תיארך היריעה יותר מדי. רצוי מאוד לצפות בסרט המלא טרם קריאת המאמר.

יעקב היים הוא גבר יהודי כבן 50 הגר בגטו (ללא שם) בפולין בדירה עלובה יחד עם אחייניתו לינה, ילדה כבת 6. הוא מצווה להגיע לבניין המשטרה לאחר ששומר

¹ הפרטים שלהלן שאובים מתוך ההקדמה למהדורה העברית של הספר: יורק בקר, **יעקב השקרן**, עם עובד, 1979.
² הסרט אמנם צבעוני, אולם הצבעים אינם חדים ורוב הסצנות מצולמות באפולולית או באור עמום, עד כי נדמה לפעמים כי זהו סרט בשחור-לבן.

גרמני מאשים אותו כי הסתובב בחוץ לאחר שעת העוצר (שמונה בערב). בדיעבד מסתבר שהשומר היתל בו: השעה היא רק שבע וחצי. בהמתנינו לקצין התורן הוא קולט מספר משפטים ממהדורת חדשות ברדיו: הרוסים נמצאים 20 ק"מ ממקום בשם בזאניקה, לאחר שנבלמו ע"י הגרמנים ב"קרב מר". בזאניקה רחוקה כמה מאות קילומטרים בלבד מן הגטו (סצינה מס' 1).

יעקב היים מספר חדשה מרעישה ומעודדת זו לחברו הצעיר, מישה, שותפו לעבודות הכפייה בגטו, לאחר שזה מתכנן לשים נפשו בכפו ולגנוב תפוחי אדמה ממשאית החונה בקרבת מקום. מישה אינו מאמין ליעקב, ועומד לזנק אל המשאית, לעיני השומרים הגרמנים. בניסיון נואש למנוע ממנו לסכן עצמו במוות בטוח, מחליט יעקב "לעבות" את הידיעה שבפיו ולהקנות לה אמינות: "יש לי רדיו", הוא מכריז בלחישה. מישה נפעם, וזונח את כוונת הגניבה (סצינה מס' 2).

אט אט, ובעצם מהר מאוד, עושה לה השמועה החדשה כנפיים. שומע אותה קובלסקי הספר, חברו הטוב של יעקב מן הימים היפים שטרם המלחמה; שומעים אותה רוזה, חברתו של מישה, והוריה; השמועה מגיעה גם אל רופא הגטו, הנוזף ביעקב על הסכנה הגדולה בה הוא מעמיד את כל יושבי הגטו בעצם החזקת הרדיו ופרסום הדבר ברבים. יעקב היים מציג בפניו את תפיסותיו שלו לגבי התועלת שבדבר: אף מקרה התאבדות לא נודע בגטו מיום הפצת השמועה אודות הרדיו ואודות הרוסים הקרבים (סצינות מס' 3 עד 5).

בהמשך נודע למישה על אקציית גירוש (שילוח להשמדה) המתבצעת ברחוב בו גרים רוזה והוריה. הוא מתמרן כך שרוזה לא תחזור לביתה, ומצילה מן הגירוש. בעקבות מישה, מתפכחת בהדרגה גם רוזה מן האשליה. יעקב היים מנסה להמשיך ולאחוז בשקר המנחם גם מול מישה וגם מול לינה, הילדה (סצינות מס' 6 עד 8).

בהמשך מתוודה יעקב היים על האמת בפני חברו, קובלסקי הספר, שהספק כבר החל לכרסם בו. קובלסקי בתגובה מתאבד (סצינות מס' 9 עד 11).

כעבור זמן קצר נתלית בשער הגטו מודעה המצווה על כל היהודים להתייצב בכיכר שליד המשטרה לקראת נסיעה ל"יעד בלתי ידוע". יעקב היים חוזר לדירתו לאסוף

את לינה ולארוז כמה חפצים. תשובותיו לשאלותיה של לינה לפשר הנסיעה הצפויה
הן מתחמקות והופכות בהדרגה לשקר נוסף (סצינות 12 ו-13).
הסרט מסתיים במראות מתוך הקרון הצפוף, בסקירת הדמויות השונות, ביניהן
הילדה לינה, המביטה מעבר לחלון על העננים, ושואלת שאלות אודות אמיתותן של
אגדות ילדים. (סצינה 14 ואחרונה).

3. השאלות הנדונות במאמר

השאלות שבחרתי להעמיד במרכז המאמר הן:

- השקר יכול להיות סם חיים ועוגן הצלה במציאות של נידונים למוות, ולהיפך. באילו דרכים מעצב התסריטאי בקר תפיסה זו של מציאות החיים בגטו?
- כיצד מסייע הסרט להבנת חלק מההתנהגויות האנושיות של יהודים בגטאות בתקופת השואה?

כדי להשיב על שאלות אלה אציג להלן 14 סצינות מתוך הסרט **יעקב השקרן**, ואנתח אותן. לצורך הניתוח צפיתי בסרט המלא וקראתי את הספר (הן הספר והן התסריט נכתבו, כאמור לעיל, ע"י יורק בקר).

הסצינות שבחרתי לקוחות מכל שלבי הסרט, כולל סצינת הפתיחה וסצינת הסיום. בעזרתן אפשר לעמוד גם על מהלך העלילה וגם על כל מרכיבי סגנונו המיוחד של בקר, המצטיין באירוניה מרה, הומור מקאברי, איפוק ותום אנושי. על מרכיבים אלה אתעכב בניתוחי. בכוונתי להתייחס גם לרשמים העל-אמנותיים שמעלה הטקסט הקולנועי-ספרותי, היינו לתובנות הכלליות העשויות לעלות אצל הצופה בעקבות ההיחשפות לחוויית הסיפור הקולנועי ביחס לאדם בכלל ולאדם היהודי בשואה בפרט.

יחד עם זאת, חשוב לי להדגיש כי על כל סצינה וסצינה אפשר לומר המון דברים. תוך כדי הכתיבה עלו בי רעיונות רבים מאוד. ואולם, לא אתאמץ להעלות את כולם על הכתב. זה יאריך מאוד, יסרב ויעכב את ההתקדמות השוטפת מסצינה לסצינה תוך התרכזות בשאלות הציר. יש לראות בכל תובנה שתיארתי כאן כפתח לתובנה נוספת, ובכל דוגמא כחולייה בשרשרת של דוגמאות נוספות, עליהן אפשר לשוחח בע"פ.

4. ה"פתיח" לסרט: "מעשה יעקב השקרן לא אירע כך..."

בקר פותח את הסרט בשלוש כיתוביות, המופיעות על המסך כל אחת בנפרד, בזו אחר זו:

"מעשה יעקב השקרן לא אירע כך."

"כלל וכלל לא."

"ואולי אירע כך בכל זאת."

בפתיחה זו יש התחכמות המעלה אצל הצופה המופתע הן תמיהה והן חיוך מסוקרן, והיא כאילו אומרת לו: אני, המספר, עומד לבלבל אותך ולאתגר אותך, הצופה. אציג לפניך סיפור, אבל אין זה הסיפור האמיתי; אגדה שיש לה רגליים – אך במציאות היא התרחשה באופן שונה מזה שעומד להתרחש על המסך; יחד עם זאת – אני משאיר לך, הצופה, האדם בעל הרגישות האנושית והסקרנות לרדת לחקר האמת, אני משאיר לך לשקול את האופציה, שמא בכל זאת גלומה אמת בתוך המציאות הבדויה שאתאר לפניך; ובכלל, במקום ובזמן בו המציאות עולה על כל דמיון, מי ידע לומר מה אמת ומה בדיה?

כך מסמן בקר את השורה הראשונה ב"חווה" בינו לבין הקהל שלו: "נכון" ו"לא נכון" הוא שם המשחק, ולא עליו חובת המיון של העובדות לקבוצה זו או אחרת.

פרק ראשון: סצינות מס' 1 – 2: השקר שנולד מתוך אמת צרופה

סצינה מס' 1: "מה השעה?"

הקטע הפותח את הסרט³ משופע בהומור מקאברי. בטרם אציג כמה דוגמאות בולטות, אעיר רק שכסצינת פתיחה היא לוקחת בחשבון את הידע החוץ-קולנועי שיש לנו, כצופים, על מציאות הגטו, אך מתייחס אליו רק כאל "קליפה": יהודי נתפס מעבר לשעת העוצר; בניין גסטאפו; קצין נאצי. התוכן משתנה בהתאם ל"חוזה" שנקבע ב"פתיח".

א. השיחה בין יעקב לשוטר, המאיר על יעקב באור סנוורים

השוטר: מה השעה?

יעקב: אין לי שעון [הוזהר לנו קודם ששעונו הוחרם]

השוטר: מחובתך לדעת... היכנס לבניין המשטרה ובקש מן הקצין התורן עונש הולם.

השיחה נפתחת כשיחה של מה-בכך בין שני אנשים, כמעט כמו שיחה על מזג האוויר, שיחה המתרחשת תדיר בכל מציאות נורמאלית, כשאין לאנשים משהו חשוב לומר זה לזה. אלא שמציאות הגטו נחתת באחת: כאן **חובתו** של אדם היא, בין השאר, לדעת מה השעה... אי ידיעת השעה היא עבירה שעונש בצדה, אבל לא עונש מופרז חס וחלילה, אלא עונש הולם, כיאה למערכת מתוקנת...

כך בוחר יורק בקר לפתוח את התסריט: הא לכם עולם משונה מאוד, המהתל ביושביו, עולם שבו צריך אדם תם ופשוט כיעקב היים, לבחור את תשובותיו לכשות מתוך מספר מוגבל ביותר של "תשובות נכונות אפשריות", פן יבולע לו.

ב. השרוול שנתפס בציר הדלת ונפילתו של יעקב

יעקב מאזין בגניבה לרדיו מבעד לדלת סגורה, ותוך כדי כך מנסה לשחרר בכוח את קצה שרוולו שנתפס בציר הדלת, לאחר פתיחתה קודם לכן. והנה יוצא אחד השוטרים מחדרו, ולפי כללי הפיזיקה – והקומדיה הקלאסית – נופל יעקב ומשתטח אפיים ארצה.

³ ידוע לי כי הסצינה המכונה אצלי "סצינה מס' 1" כוללת למעשה כמה סצינות מבחינת המושג הקולנועי. כוונתי אפוא לקטע הפותח את הסרט, האירוע הראשון, היינו: שליחת יעקב לבניין המשטרה וכל הקורות אותו שם, עד חזרתו לביתו. בשאר המאמר, הכינוי "סצינה" הולם את ההגדרה הקולנועית.

האם אנו צופים בקומדיה קלאסית, ועכשיו תפקידנו להתפקע מצחוק, או שמא זהו סרט עצוב על אדם חסר כל מעמד שגורלו עומד להיחרץ באכזריות בעוד רגע, שכן הנה-הנה תופסים אותו מצוטט ללא רשות? הידע החוץ-קולנועי שיש לנו על יהודי בבניין הגסטאפו הוא-הוא המעמיד אותנו במבוכה. אנו צוחקים, נענים למניפולציה הקומית, ובה בשעה חשים לא נוח, כי הלא עומד לקרות דבר נורא...

ג. הקצין התורן ישן; הקצין התורן מתעורר ומתהלך בבגדים תחתונים

האומנם זהו קצין בצבא הנאצי הקשוח והמאורגן להפליא?! הייתכן כי יהודי עלוב יחזה במו עינו בשררה, שבה תלויים חייו ומותו, מתהלכת בתחתונים וגופייה?! יורק בקר מבהיר לנו כי בבני אדם עסקינן. גם שליטים כל-יכולים, שלא לומר רוצחים מקצועיים, נוהגים לישון מפעם לפעם, ולנחור ר"ל. יעקב היים ספק מופתע ספק אדיש למראה תגלית זו. ואנו, הצופים?

ד. השעון מראה שהשעה 19:30 בלבד

ובכן, הכול מהתלה. כל שליחתו של היהודי האומלל יעקב היים לבניין המשטרה, תוך שהוא מדמיין לעצמו את הגורל המר הצפוי לו, לא הייתה אלא שעשוע פרטי של השומר הגרמני. יעקב מוצג בינתיים כאדם הגון, צייתן, נטול מניפולציות ושומר חוק. בעוד אנו מצפים אפוא למידע שיבהיר לנו במה זכה לכינוי "השקרן" (שכן שם הסרט ידוע לנו מן הסתם), מתברר שזכויות היוצרים לשקר הראשון שייכות דווקא לגרמני ולא לקורבנו...⁴

ה. פנייתו של הקצין התורן ליעקב, רשימותיו ותגובותיו של יעקב

השוטר פונה ליעקב: "מה השעה?"; "... אה, אינך מדבר עם גרמנים..."; "מה שמך?"; (יעקב משיב והקצין רושם); השוטר אומר: "בתקנון הגטו כתוב שכל יהודי הנתפס ברחוב לאחר השעה שמונה בערב..."; "ויעקב היים משלים: "... יָרָה למוות!"; המצית של השוטר נופל ארצה, יעקב ניגש להרימו ומושיטו לקצין, הקצין אומר "תודה".

ההומור המקאברי של יורק בקר מתגלה כאן בסדרה של מחוות הדדיות בין שני אנשים, האחד בעל כל הזכויות והאחר משולל מהן לחלוטין. לכאורה, לא תיתכן שיחה כזאת ביניהם. לפחות לא על-פי ה"ידוע לנו" על יחסי יהודים-גרמנים בגטו תחת המשטר הנאצי. האם קצין גרמני-נאצי אמור לשאול את היהודי 'מה השעה?' מה גם שהתשובה הנכונה לשאלה זו

⁴ יצוין כי השומר-התצפיתן ממשיך להשתעשע ברגשותיו של יעקב היים בסצינה הבאה (שאינה נסקרת כאן), בה עושה יעקב את דרכו לביתו. יעקב מנסה להיבלע בחשיכה ולהגיע הביתה בריא ושלם, והתצפיתן לוכד אותו ושוב בפנסו, רודף אותו, ומשמר בכך עוד ועוד את האיום לירות בו. תיאור מרתק של העובר במוחו של יעקב בדקות אלה אפשר לקרוא בספר בעמודים 14 עד 17.

משמיטה מיד את הקרקע מתחת לעצם ההיגיון או הצורך שבמפגש ביניהם. לשאלה 'מה השעה?', אותה משלב בקר בתסריט זו הפעם השנייה מאז ראשית הסרט, ולא בכדי, יש תפקיד כפול: האחד – זוהי שאלה הרת גורל, שכן בתשובה עליה תלויים לכאורה חייו של היהודי; השני – זוהי בד"כ השאלה הראשונה הנקרת במוחו של אדם שזה עתה התעורר משנתו, הקצין במקרה זה. הניגוד החרף בין שני ההקשרים של השאלה ובין שני מישורי המציאות שהיא מייצגת, הוא היוצר את ההומור והאימה גם יחד.

זאת ועוד. איסוף הפרטים האינפורמטיביים ורישומם בטופס מיוחד הופכת את הקצין המאיים לפקיד זוטר ותו-לא; עושה את עבודתו, ממש כמו פקיד-עירייה במציאות הנורמטיבית האבודה. ויעקב היים, השולט בסעיפי התקנון, כאילו מאשר את הנורמאליות שבמערכת החוקים המוזרה של מציאות זו; שליטתו בנבכי התקנון אולי תעניק לו מידה של חסד מידי הקצין, שכן אולי "תשובה נכונה", זהו כל מה שנדרש בעולם זה... הפגן אזרחות למופת, ואולי תזכה להקלה בעונש...

סצינה מס' 2: "יש לי רדיו"

ההכרזה השקרית של יעקב בפני שותפו הצעיר לעבודה, מישה, כי יש לו רדיו, מוצגת על-ידי יורק בקר כמעט כפליטת-פה. אבל לא. זהו מוצא אחרון שיעקב היים נוקט בו בניסיונו העקבי להניא את חברו מכוונתו להשיג לעצמו כמה תפוחי אדמה ובכך, למעשה, להשליך את חייו מנגד. יעקב "שולף את הקלף" של הימצאות רדיו ברשותו, רק לאחר שהאמת הצרופה לא הועילה; היא נתקבלה בחוסר אמון. ואיך יאמין בה מישה? הרי אף אנו, הצופים, התקשינו להאמין בכך, אף כי היינו שם יחד עם יעקב... (ראו ניתוח הסצינה הקודמת).

ובכן, המעשה הלא-מוסרי לכאורה – השקר – מוצג כאן כאמצעי למעשה שאין מוסרי ממנו: הצלת חיים. מישה מאמין, אור בעיניו, חיוך על שפתיו, והוא זונח את מחשבת הגניבה המסוכנת. שוב מעמיד אותנו בקר מול השניות הטמונה במעשה האנושי: מי יקבע מה "נכון" ומה "לא נכון"? הכול למעשה תלוי-הקשר ואין תשובה אבסולוטית לכך. "אם האמת אינה מספקת את הסחורה", הבה ננסה את השקר", לוחש כביכול הקול הפנימי בתוככי נפשו של יעקב, היהודי שמוט הכתפיים שכמה ימים כבר לא גולח זקנו, אך כוונותיו צחות למשעי.

בשתי הסצינות שתיארתי עד כה, הולכת ונפרשת בפנינו מציאות הגטו ומרכיביה, פחות או יותר לפי הסדר הבא: החרמת רכוש; טלאי צהוב; עוצר; עונש מוות על חריגה מתקנון; שוטרים נאצים כממלאי תפקיד; עבודות כפייה; רעב; סולידריות בין יהודים.

שני המרכיבים האחרונים מזמינים פרשנות. הסצינה השנייה מדגימה יחס מעניין ביניהם: **הרעב** מייצג את התנאים הפיזיים הקשים מנשוא ששררו בגטו; **ההתגייסות** של יעקב **למען** מישה מייצגת את הטענה (של התסריטאי-סופר? של רבים מן הניצולים? של חלק מן החוקרים והסופרים?) שלא היה די ברעב ובתנאי המצוקה הקיצוניים כדי להכריע את נפש האדם. הצופה מוזמן להמשיך ולבחון תפיסה/מסר זה בהמשך הסרט.

פרק שני: סצינות מס' 3 – 5: התרחבות מעגל השותפים לסוד; שיאה של תפיסת "השקר מחייה"

סצינה מס' 3: "זה נכון עם הרוסים"

במהלך התור לקבלת המרק משוחחים יעקב היים וחברו, הספר קובלסקי. על מנת להבהיר את אופי הקשר הוותיק ביניהם, מציג יורק בקר "פלאש באק" (בצבעים בהירים, להבדיל מהאפלולית הכללית השורה על הסרט), לדמויותיהם של השניים מן התקופה שלפני המלחמה – שניהם מטופחים ומלאי חיים⁵. תיאורים מסוג זה משובצים לאורך הסרט (וגם בספר) במקומות שונים ומהווים טכניקה המשרתת את הרצון של האמן בקר (כמו גם של אחרים, אהרון אפלפלד למשל) להעניק לדמויותיו ביוגרפיה שלמה יותר וצלם אנוש, שמא תשתקף אלינו רק דמותם החלקית והמסולפת, הלחוצה תחת המגף הנאצי.⁶

נוכח דבריו של קובלסקי, שאינם מותירים ספק לגבי העובדה שהוא כבר יודע על עניין הרדיו המחתרתי, מנסה תחילה יעקב להכחיש. הוא נראה מופתע, אך למעשה אינו מופתע. הוא מכיר את אורחות הגטו, ויודע גם, כי למרות בקשתו מקובלסקי שלא יגלה את הסוד, ברור שהאחרון דווקא כן יפיץ את השמועה. זאת אפשר לקבוע על סמך חילופי הדברים המשעשעים בין השניים:

קובלסקי: בטח שלא אגלה ... אתה הרי מכיר אותי...

היים: דווקא בגלל זה...

⁵ בספר מובאת הרחבה של מערכת היחסים המיוחדת בין השניים באמצעות תיאור מלא חום אנושי: קובלסקי אוכל לביבות בפונדקו של יעקב, ובתמורה עורך ליעקב תספורות ותגלחות. כך אינם חייבים בתשלום זה לזה... ראו עמודים 28-29.
⁶ חלק מסצינות הפלאש באק מתרחשות במספרה של קובלסקי. ראו פרשנות יצירתית לכך במסגרת ניתוח סצינה מס' 9 בעמוד 17 להלן.

סצינה זו מעלה את התהייה, האומנם לא רצה יעקב היים בהתרחבות מעגל השותפים לסוד? שאלה זו נותרת עלומה לעת עתה, אך תתבהר בהמשך (בסצינה מס' 5, להלן). בנוסף, יש לציין כי מול קובלסקי, חברו הטוב, נמנע יעקב משקר בוטה או מניפוח העניין. לשמועות שמבקש קובלסקי לאשש, הוא משיב תשובת אמת: "זה נכון עם הרוסים". אין הוא אומר: "זה נכון עם הרדיו", וזאת גם אנו, הצופים, יכולים לאשר. יעקב היים אינו אפוא שקרן פתולוגי, הנסחף עם השקר שלו וממשיך ומנפח אותו כדי לעשות רושם על שומעיו. הוא זרע זרע, ומאותו רגע נוהג בצניעות, ממתין בשקט לתוצאות. מצד אחד הוא חושש מהן, ומצד שני, כנראה שהוא נוהג בכוונת מכוון. אי הבהירות המסוימת הזאת לגבי כוונותיו של יעקב היא המוסיפה מתח לתסריט, ומשאירה את הצופה דרוך.

סצינה מס' 4: "האם שמעתם את החדשות האחרונות?"

בסצינה זו, במהלכה מתרחב עוד מעגל השותפים לסוד, מנצל שוב יורק בקר את ההזדמנות כדי לאתגר את הנורמאליות בתוך הלא-נורמאליות: רוזה ואביה משחקים שח בדירתם, אם המשפחה מסבה עמם ותופרת או מתקנת בגד כלשהו. איזו אווירה משפחתית, שלווה, חמימה ו-נורמאלית! ובקר מוסיף מרכיבים נוספים לתמונה האידיאלית: מישה, החבר של רוזה, קופץ לביקור, האב מעשן מקטרת, והשיחה נסבה על "החדשות האחרונות": תינוק נולד ברחוב הסמוך, וויכוח מתעורר סביב השם שראוי להעניק לו... כאן, באחת, נשברת הנורמאליות. המציאות מתקלפת בבת-אחת מהלבוש האידילי שלה ומוצגת במערומיה, באמצעות דברי האב. אבל זאת – לא לפני שיורק בקר מכשיר את הדרך למהפך באמצעות "אי-הבנה" קטנה: כשרוזה שואלת אם שמעו המסובים את החדשות האחרונות – היא מתכוונת כמובן לתינוק שנולד, מחזה נדיר מן הסתם באותם הימים; מישה, לעומת זאת, מופתע: הייתכן שהשמועה על הרדיו ועל הרוסים כבר הגיעה למשפחה זו? כל-כך מהר? והלא הוא רצה להיות המבשר... הדיון על השם הראוי לילד שזה עתה נולד מוציא מן האב פרץ של זעם על הפער שבין המציאות האיומה בגטו לבין נושאי השיחה; בה בעת מהווים דבריו של האב המפוכח הזדמנות לתסריטאי להבהיר את המצב בגטו לאשורו, עבור הצופים שטרם עמדו על כך. האם ה"קהל" הקטן שבחדר מוכן להתפכח בעקבות דבריו חוצבי הלהבות של האב? לא. למישה הייתה מטרה בבואו, ולא איש כמוהו ירפה, לא כשקלף חזק כל-כך בידי: הוא מציע נישואין לרוזה – התחפרות עמוקה באשליית הנורמאליות ובתקווה לשחרור קרוב - והודף

את מתקפתו הסרקאסטית של האב המתנגד לנישואין באמצעות המילים: "הרוסים ליד בזאניקה". תחת לחצו של האב הוא מגלה מהר מאוד גם את עניין הרדיו ומסיים בניצחון: "העוד תאמר: אין נפש להושיע?"

בסצינה זו מייצג האב את קולם של אותם יהודים (לא רבים?) שקראו את המציאות ללא כחל וסרק, והיו מסוגלים לעמוד מול האמת הנוראה במערומיה, ויותר מכך – לא לחסוך אותה מיקיריהם. מישה מייצג בסצינה זו את מי שאינו מעוניין "לתת לעובדות לבלבל אותו". ההיאזות בתקווה והציפייה לשחרור ולחזרה לחיים הן מתוקות כל-כך, שטיעון אחד בזכותן מאפיל מיד על טיעונים רבים כנגדן.

ומבלי לשפוט אף אחת מן הגישות הללו לחיים, שכן אלה הן שתי פנים כל-כך אנושיות להתנהגות היהודים בתנאי אי-הוודאות והמוות היומיומי ששררו בגטו, אומר לנו בקר: ראו-ראו, אף אלה שהכירו במציאות וידעו את האמת (שיכלה בעצם להתברר כ"אמת" רק בדיעבד), אפילו הם עישנו מקטרת ושיחקו שח!

סצינה מס' 5: "איזה אורח נדיר"

רופא הגטו מגיע לביקור בדירתו של יעקב. יעקב סבור שהרופא בא לבקר את לינה (שהייתה חולה באחרונה) או, כמו אחרים, סקרנים תאבי-עידוד, בא לקבל מידע, לאחר שהשמועות על הרוסים ועל הרדיו הגיעו גם אליו. הרופא מבהיר לו שמטרתו אחרת. הוא בא כדי לנזוף ביעקב, "על הרדיו שלך".

בעקבות "אי ההבנה הקטנה" הפותחת גם את הסצינה הזאת, אנו כבר מבינים כי "אי הבנות קטנות", המשובצות דרך קבע כמעט בכל סצינה בסרט זה, הן כנראה טכניקה חביבה ביותר על התסריטאי יורק בקר. הן מכניסות לעלילה קורטוב של הומור, מרככות במידת מה את המציאות המאיימת בתוכה אנו מלווים את הגיבורים ומזכירות לנו כל העת כי בבני אדם עסקינן, בני אדם המקיימים ביניהם קשרים אנושיים הכוללים גם אי הבנות קטנות, ורוצים – אולי – להאמין שכל התמורות המשונות והאכזריות שחלו בחייהם בשנים האחרונות אינן אלא חלק מאי הבנה, אם כי גדולה למדי, אבל גם היא – מי יתן – תחלוף במוקדם או במאוחר.

הרופא מחד גיסא ויעקב מאידך גיסא מחזיקים בשתי תיזות שונות לגבי משמעות **קיומו** של הרדיו או, מנקודת מבטו של יעקב – משמעות **השמועות** על קיומו של הרדיו.

המסר העולה מדברי הרופא הוא שהחזקת הרדיו **מסוכנת** לגטו בכלל ולבניין בו שוכנת דירתו של יעקב בפרט. הוא מפציר בו לנהוג אחרת, ותובע ממנו: "שמור את המידע לעצמך".

בתגובה לדברים אלה, מציג יעקב את התיזה שלו: "ואז?", הוא שואל במפגיע את הרופא. "האם ראית באילו עיניים כלות הם מצפים לחדשות ולבשורות? ... "ידוע לי שהרוסים לא יגיעו מהר יותר. ... [אבל] מאז נפוצו הידיעות בגטו – לא שמעתי על **אף מקרה התאבדות**. אתה שמעת? קודם היו רבים. הוזעקת תכופות."

ובכן, יצא המרצע מן השק. יעקב אולי פתח לשקר סדק צר בהתחלה, לחש לחישה על אוזנו של מישה בלבד, אולם לא התפלא ולא הצטער כאשר הדלת נפתחה לרווחה והשקר (=השמועה/הידיעה) היה לנחלת הכלל. הוא שם לב להשפעתו המבורכת. מה גם שלשקר שלו היו רגליים: יעקב **באמת** שמע **ברדיו** שהרוסים הגיעו כבר עד בזאניקה. והנה, מה רב כוחה של השמועה שהפיץ. יש בה כוח להניא אנשים ממעשי התאבדות; יותר אנשים יחזיקו מעמד עד סוף המלחמה, והסוף הזה קרוב; אם אין לחם – נאכל תקווה.

סצינה זו היא שיאה של התפיסה כי יש בשקר, או אם תרצו, באי-ידיעת האמת, או בהיאחזות באמונה או בתקווה לטוב, תקווה שיש לה על מה להישען (על "מישהו שידוע") – יש בתפיסה זו כדי להחיות.

פרק שלישי: סצינות מס' 6 – 9: בקיעים במסכת

השקר

בארבע הסצינות שאנתח בפרק זה נראה כיצד הבקיעים השונים שמתגלים במסכת השקר אינם גורמים לבעלי הספק להתנער ממנו (מן השקר). גם אם בינם לבין עצמם הם כבר יודעים את האמת, או לפחות הם נמצאים בתהליך מתקדם של הכרה באמת המרה, אין הם ממהרים לקרוע את האשליה מזולתם. גם הם מבינים את ערכה של האשליה-תקווה, וגם הם, כמו יעקב, ממשיכים להשתמש בשקר במינונים שונים, כדי להגן על נפשם של היקרים להם. גם הם חשים שהשקר מחייה. האם הם ראויים לתואר "שקרנים"?

סצינה מס' 6: "את רעבה? שאבשל לנו משהו?"

מישה רץ לכיוון שער הגטו ופוגש את חברתה של רוזה, לאריסה, שותפתה לעבודת הכפייה. באופן מפתיע שוחררו הבנות מהמפעל מוקדם מהרגיל. מישה, שיודע את הסיבה לכך, מוסר לה בהתרגשות רבה מסר דחוף: "תושבי רחובכם מגורשים. הסתתרו!" הוא התחמק (?). ממקום עבודתו ורץ כל עוד נפשו בו בתקווה למצוא את רוזה לפני שתשוב לביתה. ברגע שהוא פוגש אותה, משתנה באחת ארשת פניו. הוא מעמיד פנים שזו פגישה מקרית, ושכדאי לנצל את יום החופשה ששניהם זכו בו. הוא מזמין אותה לדירתו, לבילוי זוגי אופייני. בשיחתם במיטה, מתחילה רוזה לתהות (אם כי בפנים חייכניות, נטולות ארשת דאגה) מדוע שחררו אותם: "אולי זה בגלל הרוסים הקרבים. הגרמנים חשים במפלתם הקרובה ומנסים להתחבב". מהבעת פניו של מישה ניכר שהוא יודע את האמת, אבל פולט רק: "ייתכן...".

בהמשך מביטה רוזה דרך החלון ורואה את שיירת המגורשים. רק הצופים רואים שגם הוריה של רוזה ביניהם. מישה מנסה להסיח את דעתה: את רעבה? שאבשל לנו משהו? אבל רוזה בשלה. אט-אט היא מזהה: "מישה! זה הרחוב שלנו!", ומישה ממחר למנוע ממנה בכוח לפתוח את החלון או לצעוק. הוא סוחב אותה, חרף התנגדותה הנמרצת, למקום מחבוא בדירתו. רק אז מבינה רוזה שהפגישה ביניהם לא הייתה מקרית. מישה בא לקראתה במטרה להצילה מן הגירוש.

מישה נהג אפוא בגישה דומה לזו של יעקב. האמת לא תועיל לדעתו; הוא עשה מאמץ להסוות אותה, כדי להגן על חייה של אהובתו, אבל גם על רגשותיה – שלא תחזה בהוריה המובלים אל מותם, שלא תתתייגר בייסורי מצפון שאינה עמם ברגעים אלה, שלא תשליך את נפשה מנגד.

וכמו שאירע למישה קודם לכן, מול השקר של יעקב, כך קורה עכשיו לרוזה, מול השקר של מישה. גם היא קיבלה את חייה במתנה לעת עתה, וגם היא בסופו של דבר התפכחה.

סצינה מס' 7: "איני מאמין שהסוף יהיה טוב"

הסצינה המרתקת הזאת מתרחשת בזמן הפסקת המרק במהלך עבודת הכפייה (אגב, המרק לא ראוי למאכל. זבובים וחרקים מטיילים בתוכו. ואגב, גם אצל בקר זה מופיע רק כהערת אגב...). מישה והיים משוחחים. מישה נוטה להכיר באמת, אך ההתעמתות שלו עם יעקב היא

מאוד מינורית. בתגובותיו הוא כאילו משאיר ליעקב הזדמנות לשכנע אותו שאין ממש בספקות המכרסמים בו. היים מצדו ממשיך לטוות את התקווה.

מישה : שמעת על הגירוש?

יעקב : לא. ... מה שלום רוזה?

מישה : מניד בראשו

יעקב : מסתדרים עם האוכל?

מישה : נפלא ... איני מאמין שהסוף יהיה טוב. הם עוברים רחוב אחרי רחוב...

יעקב : הגירושים הם הוכחה שהרוסים קרובים.

מישה : לך תסביר את זה לרוזה...

יעקב : זה נכון. בעצמי שמעתי.

מן השיחה העדינה הזאת נדמה שהשניים הולכים על בהונות, נוהרים לא לפוצץ את הבלון זה בפרצופו של זה. מה שהם יודעים עמוק בלב יישאר לעת עתה שם; על פני השטח הם ממשיכים לשחק את המשחק: סולידריות מעל הכול. עמוק בפנים הם יודעים שזה כל מה שנותר להם, כל עוד לא הגיע הכורת לרחוב שלהם.

סצינה מס' 8 : "אינך מאמינה לדוד היים?"

רוזה סרה לדירתו של יעקב, יש לה כנראה עניין בוער לברר עמו, אולם רק הילדה לינה בבית. בשיחה ביניהן – לכל אחת תפקיד. לינה בתפקיד המעודדת: היא מוסרת לרוזה שפע מידע, כל הידוע לה, ללא כל בסיס עובדתי, אולם היא עושה זאת כמובן בתמימות מלאה, בלי להיות מודעת לכך שהיא "מגלה סודות כמוסים" ובלוי לדעת שהסודות אינם אלא עורבא פרח. רוזה אף היא ממלאה תפקיד במחזה הבלתי כתוב בין השתיים: עליה מוטל לא לשבור לילדה את האשליה המחייבה (בהמשך נראה כי לרגישות אנושית זו היה גבול).

הילדה לינה היא בעיניי משל לכלל יהודי הגטו, כפי שבקר מנסה לצייר אותם וכפי שרבים מאתנו נוטים להתרשם מתוך דברים שקראנו ושמענו: לא יודעים; מוכנים להאמין לכל מעשייה; אופטימיים; לא יכולים לשמור סוד. ברור שלא כל היהודים בגטאות מתאימים לסטריאוטיפ הזה, אבל אי אפשר שלא להבחין בתכונות הללו כעולות מתוך סרטו של בקר, תכונות שדמותה של הילדה לינה מיטיבה כל-כך לתמצת.

לינה, במאמציה "להוכיח" לבעלת הפנים העגומות שיש סיבה לשמוח,
מחליטה להראות לרוזה את האוצר, את ה"רדיו":
לינה: מה זה? (מוציאה ממחבוא כלשהו מנורה)
רוזה: זו מנורה
לינה קצת נבוכה, החיוך קצת קופא על פניה. לבסוף היא שואלת,
בעקבות הספק הקל שבלבה: אינך מאמינה לדוד היים?
רוזה: לא
לינה: את חושבת שהוא משקר?
רוזה מבחינה בהיים העומד בפתח, ויוצאת. השאלה של לינה נותרת ללא
מענה בחלל האוויר.
לינה יוצאת למרפסת וקוראת אחריה בקול רם: הכול נכון! בעצמי
שמעתי. הרוסים קרובים. הם יגיעו בקרוב.
יעקב היים ניגש לילדה וסוטר לה על פניה.

אף כי הסולידריות שגילתה רוזה כלפי לינה בראשית הפגישה נשברה בסופה, הרי שהגיבורה
האמיתית של הסצינה הזאת היא כמובן לינה. כל-כך הרבה טרגדיות מקופלות במעמד
הקצרצר שזה עתה חוותה. היא שמעה (בכוונה אינני אומרת "הבינה") שהרדיו אינו רדיו אלא
סתם מנורה; היא שמעה שהמבוגר היחיד בחייה שיקר לה ולאחרים באופן שיטתי ימים
רבים; היא נכשלה בניסיונה לעודד את רוזה או לקבל ממנה אישור ש"הכול נכון"; היא
הכריזה על ה"אמת" מבחינתה וקיבלה בתמורה סטירת לחי מצלצלת.
הסצינות הבאות מראות כי סטירת הלחי הזאת לא היה בה כדי להעיר את לינה מאשלייתה
ומאי-הבנתה את מציאות הגטו לאשורה. אין להאשים אותה בטיפשות. היא רק ילדה. כילדה
יש לה הפריבילגיה לא להבין דברים עד הסוף, לא להפנים, לא לחשוב מחשבות מוות. את
הפריבילגיה הזאת היא מנצלת עד תום (ובתום רב...).

סצינה מס' 9: שיחת חולין במספרה

לאחר הבקיעים שנתגלו במסכת השקר אצל מישה, רוזה ולינה, אנו מתוודעים בסצינה
האחרונה בפרק זה גם להתערערות באמונו של מי שקיבל עד כה את הידיעות על הרדיו ועל
השחרור הצפוי בחדווה בלתי מסויגת – קובלסקי הספר, חברו הטוב של יעקב משכבר הימים.
תוך כדי עריכת תספורות ותגלחות ליושבי הגטו, נסבה השיחה, איך לא, על "הידיעות".
קובלסקי מטיל ספק בידיעות שהביאו לקוחותיו מבית החרושת ללבנים, כאילו הרוסים
נמצאים כבר במילוורנו, כ-120 ק"מ מהגטו. מהתבטאויותיו אנו למדים כי הוא מכיר

בבעייתיות של הידיעות, שמקורן למעשה מיעקב בלבד ("יש בגטו עוד רדיו?") ושיאין להן ביסוס מכל מקור אחר, כמו שנוהגים לומר בימינו על חדשות שאמינותן טרם אוששה. סצינה זו מהווה הכנה לקראת הסצינה הבאה, אולם טרם אפנה אליה, מעניין לעמוד על המשמעות שעשויה להיות לזירה בה בחר יורק בקר למקם את השיחה של הספר עם לקוחותיו. **הסכין** מככבת בסצינה זו. הסכין מחליקה על לחייו של הלקוח המתגלח, ויורדת מטה עד סמוך לגרונו, הנתון לחלוטין לשליטתו של האוחז בסכין (הספר-גלח קובלסקי, כמשל ליבעל הביתי באשר הוא). תמונות אלה משקפות את האיום הגדול והמתמיד על הקיום, איום הנמצא ללא ספק בתודעתם של היהודים וגם בתודעתם של הצופים. כנגד איום זה יושבים המאוימים חסרי אונים. הם התיישבו מרצונם על כסאו של בעל הסכין, אך עתה הם שבויים בידיו, נתונים לשיגיונותיו. איום זה, או הוודאות בדבר קיומו, מוסווים ע"י התפאורה של קבלה שלווה של שירותי גילוח, כדבר שבשגרה, כמימים ימימה; וכן מוסווה האיום ע"י העימות בין דברי הלקוח (הנאחז באמונה שיהיה טוב) לבין דברי קובלסקי (הזורע ספק באמונה זו).

כדי להמשיך את "משל המספרה" אציין שבסצינות הפלאש באק (למשל זו שבסצינה הבאה) דווקא **המספריים** מככבות. מספריים **גוזרות** את שיער פדחתו של יעקב, מרחפות מעל ראשו, סמל ל**גזירות** הרבות שניחתו על ראשיהם של היהודים ערב המלחמה, כמבוא לגזר דין המוות שהיה צפוי להם כבר אז, והם לא הבינו. ואפשר למתוח עוד את המשל: כשניטלו שערותיו של שמשון (המקראי), בעודו ישן, ניטל עמן גם כוחו, וכתוצאה מכך הכריעו אותו מבקשי נפשו. נטילת שערותיהם של היהודים (המשולים לרדומים, כי אינם מביטים בְּאֵמֶת בעיניים פקוחות, לפני המלחמה וגם עכשיו) כשהיא משולבת בשיחה העשויה ליטול מהם את האמונה בעתיד – כלומר את סוד כוחם, את סם חייהם – אינה יכולה שלא להוביל להרהור אודות ההקבלה לסיפור שמשון ואודות הגורל המר הצפוי להם מעבר לדלת המספרה (הן המספרה שהייתה קיימת בימים השלוים שלפני המלחמה והן המספרה שבין חומות הגטו).

פרק רביעי: סצינות מס' 10 – 12 :

הווידוי ומחירו: שיאה של תפיסת "האמת הורגת"

סצינה מס' 10: "להאמין, לא להאמין, מה זה משנה..."

קובלסקי הספר בא לבקר את יעקב, הנראה שרוי במצב רוח דיכאוני. קובלסקי בא כנראה לשאוב עידוד מיעקב, להפגין בפניו קצת אי-אמון (בעקבות השיחה במספרה, בסצינה הקודמת) ולקוות שיעקב יחזק אותו, יציג בפניו איזו ראייה, יפיח בו מחדש את הרוח האופטימית. לפיכך הוא מספר לו בנימה של אי-אמון את השמועה האחרונה: "אתה יודע מה האידיולטרים האלה מספרים? שהרוסים כבר במילורנו". היים מגיב באופן בלתי צפוי.

היים: אינני מסוגל עוד.

[פלאש באק לימים הטובים של יחסייהם: קובלסקי מנופף במספריו מעל

ראשו של יעקב באקט דו משמעי, ראו הפרשנות לסצינה הקודמת]

היים ממשיך ומתוודה: אין לי שום רדיו, קובלסקי. מעולם לא היה לי. גם איני יודע היכן הרוסים. אולי יגיעו מחר, אולי אף פעם. ... אין לי מושג. אני רק יודע שלפני זמן מה הם היו בבזאניקה.

מיד בתום וידוי מפתיע זה, קם יעקב היים, ניגש לכיור ורוחץ את ידיו.

מיד עולה בנו האסוציאציה על הנציב הרומי, פונטיוס פילאטוס, שהמסורת מספרת כיצד רחץ בניקיון כפיו לאחר הוצאתו להורג של ישו בצליבה. אין ספק שיורק בקר בחר בקפידה רבה סצינה זו. יעקב חש שחטא בהמציאו את שקר הרדיו. לאחר הווידוי (מוסד נוצרי), הוא כאילו מתנקה מזוהמת המעשה הלא מוסרי שעשה. האם בכך יצא זך וטהור? בעיני מי יצא חייב בדין ובעיני מי יצא זכאי? רבים הם שופטיו הפוטנציאליים: קובלסקי; לינה; תושבי הגטו; אנו, הצופים בו ממרחק השנים...

איננו יודעים בדיוק מה הביא את יעקב היים להישבר ולנפץ את אשליית השקר. אולי מאחר שלו עצמו לא הייתה הזדמנות נוספת לשמוע ידיעות כלשהן על התקדמות הרוסים – מן הסתם לא ביקר שוב בבניין הגסטאפו ולא חלף על פני רדיו פתוח... – הרי שלא היה לו מקור תקווה שיזין אותו. בהיותו בבסיסו אדם הגון, לא יכול היה לשאת את השקר על גבו ללא גבול. סוף-כל-סוף גם הוא בן-אדם, ולא מלאך גואל שנשלח משמים להפיח רוח חיים במתים המהלכים בגטו (שוב אסוציאציה נוצרית על ישו, שנשא את הצלב על גבו ולפי המסורת כיפר בייסוריו על חטאי מאמיניו).

ומהי תגובתו של קובלסקי? הוא אינו "קונה" את הווידוי.

קובלסקי: ... אני מבין ללבך ... לו היה לי רדיו, גם אני הייתי מפחד להודות.
יעקב היים מתפלא שקובלסקי לא מאמין לו, וקובלסקי משיב: להאמין, לא להאמין, מה זה משנה. אל פחד, לא אציק לך בשאלות.
קובלסקי יוצא, על פניו חיוך מעודד, ואולי אף קריצה קטנה בזווית עינו.

הצופה מתרשם שעוד ארוכה דרכו של קובלסקי להכיר באמת. לכן הסצינה הבאה (להלן) מפתיעה כל-כך.

בנוסף, מעניין להתעכב על משמעות נוספת הטמונה באופן שבו נפרד קובלסקי מיעקב. האין בכך עוד גילוי של סולידריות אנושית מרגשת? קובלסקי לא תוקף את יעקב על שהיתל בו; אין הוא מתפרץ בביטויי ייאוש או כעס; אין בכונתו להוסיף עוד כאב על כאביו וייסוריו של יעקב, בהם הוא מבחין ללא ספק. דבריו: "אין זה משנה ... אל פחד, לא אציק לך" ופרידתו בחיוך מעבירים ליעקב מסר משכך כאבים: אל תדאג לי, יהיה בסדר, אני מחבב אותך בדיוק כמו קודם.

ואפשר להעיר עוד הערה אחת ביחס לסצינה כולה. בראשית הדרך קיבל קובלסקי לידי (או לאוזניו) סוד, שהיו טמונים בו חיים. הוא התבקש לא לגלות, וההמשך ידוע. ועתה, פעם נוספת הוא מקבל לידי סוד, ההופך על פיו את הסוד הקודם. מה טמון בסוד זה ולאן יוליכו הפעם?

סצינה מס' 11: "איך עוללת לי כדבר הזה?"

בעצם, במחשבה שנייה, מה שמתרחש בסצינה זו אינו מפתיע כל-כך; אם השקר מחייה, הרי שהאמת הורגת.

יעקב היים מבחין בהתקהלות סביב הבניין בו גר קובלסקי, וממהר במעלה המדרגות. למראה החבל המשתלשל ממשקוף החלון, הוא מבין: חברו הטוב התאבד בתלייה.

"איך עוללת לי כדבר הזה?", הוא בוכה ומתאבל על ידידו, ששעה קלה קודם לכן סיפר לו בדירתו כי הרדיו לא היה ולא נברא.

עבור יעקב היים זהו הלם, מכה עזה בלבו, ואנו חשים בעוצמתה יחד עמו. מאידך גיסא, אנו נזכרים בדברים שהטיח יעקב ברופא הגטו זמן מה קודם לכן. יעקב האמין שהשקר שלו מונע מאנשים בגטו להתאבד. אולם התובנה הזאת לא עמדה לו במצוקתו האישית, שהובילה אותו להתוודות בפני ידידו. גם הוא היה זקוק לאוזן קשבת, ובחר בחבר ותיק כדי לפרוק מעליו את עולו של הסוד. בסתר לבו קיווה שהמשוואה לא תהיה תקפה לגבי קובלסקי. שהוא יהיה מספיק חזק. יעקב היים מתגלה בשתי הסצינות האחרונות במלוא פשטותו האנושית: בחולשותיו, בטעויותיו, בדמעותיו.

סצינה מס' 12: "על כל היהודים להתייצב ... עם חמישה ק"ג מטען"

סצינה זו היא שיאה של תפיסת "האמת הורגת", בכל הקשור לתמונת הגטו שעל מסך הקולנוע של יורק בקר. בשער הגטו תלויה מודעה המבשרת על הגירוש הקרוב. כל היהודים נקראים להתייצב במשטרה בשעה שלוש אחר-הצהריים עם 5 ק"ג מטען. בבת-אחת מתפכחים כל יושבי הגטו מאשליית הרדיו והשחרור העומד בפתח. תגובתם הפוכה לזו של קובלסקי. אין להם כל עניין להקל על סבלו. מבטיהם הנוקבים מעבירים לו מסר חד-משמעי: בגדת בנו. השלית אותנו בתקוות שווא. אין הם נזקקים למילים, מבטיהם השותקים וסירובם לדבר עמו משקפים את רחשי לבם. ומה הם עושים בְּאֵמַת שנגליתה לפניהם, כתובה על הקיר, שחור על גבי לבן? על-פי יורק בקר – ועל פי רוב דפי ההיסטוריה – הם הולכים אל מותם.

פרק חמישי: סצינות מס' 13 – 14: "עננים אינם

עשויים מצמר גפן?" – שימור השקר למען ילדה

כלואה בקרון

שתי הסצינות האחרונות בסרט הן כבר מעין "סוף דבר", מה שנותר לומר לאחר שהסיפור למעשה כבר סופר; לכאורה, אפשר היה לחתום את היצירה גם בלעדיהן. ואולם, בקר נותר עם שאלה נוספת: האומנם עתה, כאשר כל הדמויות שהיכרנו מובלות בדרכן האחרונה, כשהכול יודעים כי אין רדיו ואין צבא משחרר ואין תוחלת לחיים, האומנם עתה אין עוד לשקר כל תפקיד? האומנם אפשר לזנוח אותו לחלוטין, להסתדר בלעדיו?

סצינה מס' 13: הידד, אנחנו נוסעים

לאחר שקרא את הודעת הגירוש מן הגטו, חוזר יעקב היים לדירתו, לאסוף את לינה ולארוז כמה חפצים. לינה שואלת שאלות: למה אורזים? נוסעים? לאן?
יעקב: אינני יודע בדיוק.
לינה: קרוב או רחוק?
יעקב: די רחוק.
לינה: רחוק כמו לאמריקה?
יעקב: לא.
לינה: רחוק כמו לסיין?
יעקב: לא.
לינה: רחוק כמו לאפריקה?
יעקב: כן, כמו לאפריקה, בערך.
לאחר שלינה מעודדת את דודה ואומרת לו: עוד תראה כמה יפה זה יהיה, היא מדלגת בשמחה במסדרון הפתוח וקוראת: אנחנו נוסעים! אנחנו נוסעים!

ובכן, לילדה אפשר להמשיך לשקר. כדי להגן על נפשה. כדי להעניק לה עוד שעה של חיים בתחושת ביטחון יחסי. כי האמת – באמת שאין בה כדי להועיל, בטח לא עכשיו. האם רגעי עליצותה למשמע הנסיעה-ההרפתקה הקרובה אינם שווים זאת? ייתכן שאלה הן חלק מן המחשבות המתרוצצות במוחו של יעקב, וודאי גם במוחם של הצופים.
ועוד דבר: יעקב מכונה "השקרן"; שם הסרט אינו, למשל: "השקר של יעקב"; מכאן - הרי שאין זה אלא הולם להעניק לו כר חדש לפעולה. אצל שקרנים שזו תכונתם, השקר הראשון, גם אם הוא תולדה של נסיבות מקלות, לעולם אינו האחרון...

סצינה מס' 14: "עננים אינם עשויים מצמר גפן?"

בסצינת הסיום של הסרט **יעקב השקרן** סוקרת המצלמה את כל יושבי קרון-הבהמות הצפוף, בו כלואים מי שהיו שעה קלה קודם לכן **כלואים** במקום אחר, בגטו, אבל **חופשיים** יותר להיאחז בִּפְנִטְזִיּוֹת וּבְתַקוּוֹת לסוף טוב מזה בו הם נתונים עכשיו. יורק בקר ממחיש את מה שאנשים אלה היו פעם, בעבר הקרוב, באמצעות פלאש באק בצבעים בהירים, אמצעי שכבר עמדתי על משמעותו לעיל (ראו ניתוח סצינה מס' 3).

בשלב מסוים מבקשת לינה מיעקב: "תרים אותי לחלון." יעקב נענה מיד ונושא אותה בזרועותיו. מישה, שקודם לכן דגדג אותה קלות בלחי באיזו נוצה שהייתה בידו, פונה ליעקב ואומר: "תן לי אותה", ויעקב מעביר את ה"משא" הלא קל לזרועותיו של מישה. שוב נחלץ הצעיר לעזרת שותפו הקשיש ממנו; מין הרגל שכזה משעותיהם הארוכות בעבודת הכפייה. אולם בעיקר מבטאת המחווה הזאת של מישה, החש צורך פנימי להיות שותף במילוי בקשתה של הילדה (משאלתה האחרונה? ומי יישאר אדיש נוכח משאלתו של ילד קטן...?), עוד גילוי של סולידריות. על-פי יורק בקר, גם בקרון המוות, שאנו יודעים את תנאיו הבלתי-נסבלים מידע חוץ-קולנועי (ולכן אין זה חשוב שלאחדים יכולות להיות השגות על העיצוב הקולנועי של הקרון, שאינו משקף, כביכול, את המציאות בכל אימתה, כפי ששררה בו באמת) – לא פסו מן האדם (מן היהודי?) רגשות החמלה, הושטת הכתף ועצם ההתייחסות לצרכיו הרגשיים של אדם אחר.

אתה זוכר את האגדה ... על הנסיכה ..., שואלת לינה בתום. זו אמת?
ודאי שזו אמת, עונה יעקב.
בהמשך השיחה אודות העננים הנזכרים באותה אגדת-ילדים, מתרכזת לינה בעננים הניבטים אליה מבעד לחלון של קרון-הרכבת, ושואלת: עננים אינם עשויים מצמר גפן?

כיתוביות הסיום של הסרט מופיעות על המסך מבלי שהשאלה תזכה לתשובה.

ובכן, תמימותה של הילדה היא התמימות היחידה שנותרה במקום בו מובלים בני אדם בטרם עת לעולם האמת. והנה, אנו רואים שהם נאחזים בתמימות הזאת. אי-ידיעתה של הילדה את האמת, אף כי היא היחידה שאינה יודעת, משמש עוגן לאחרים (את ה"אחרים" מייצגים כאן מישה ויעקב). בעצם העובדה שהם לא מתעלמים ממנה, לא קובלים על הטרחה שהיא גורמת בבקשותיה ובשאלותיה ונענים לצרכיה, הם מבטאים את רוח החיים ורוח האדם שעדיין מפעמת בתוכם. הם חשים בתוכם פנימה את כוחו העצום והמבורך של השקר.

סיכום

במהלך עבודת חקר זו הראיתי את הדרכים הסיפוריות והקולנועיות באמצעותן מציע בקר את תפיסותיו בנוגע לקוד החמקמק של החיים בגטו.

יורק בקר עצמו היה ילד קטן בגטו לודז' (הוקם בפברואר 1940). 21% מכלל הכלואים בגטו מתו ברעב, בקור ובמחלות (43,500 נפש). גטו לודז' היה הגטו שהחזיק מעמד במשך הזמן הרב ביותר יחסית לגטאות האחרים בפולין. תפיסת ה"הצלה באמצעות עבודה" טופחה שם הן על-ידי הגרמנים (לתועלתם) והן ע"י ראש היודנראט, מרדכי חיים רומקובסקי (שציפה לקנות בכך שקט ולהציל ולו חלק מן היהודים). רבבות יהודים בגטו לודז' עבדו בעבודות כפייה למען מאמץ המלחמה הגרמני. הגרמנים "ויתרו" על כוח עבודה זה רק בקיץ 1944, עת פינו ממנו באכזריות את יושביו לחלמנו ואחר-כך לאושוויץ-בירקנאו (14 ביולי עד 30 באוגוסט). היהודים ששרדו עד אז מנו כ-74,000 נפש. ארבעה וחצי חודשים לאחר מכן, נכנס לשם הצבא האדום, לאחר שבסוף יולי – שבועיים בלבד לאחר התחלת הגירושים! – נעצרה מתקפת הסובייטים על קו הנהר ויסלה, סמוך מאוד לגטו.⁷ לתקוות ההצלה של יהודי גטו לודז' היה אפוא, לכאורה, על מה לסמוך. מה גם, שמעדותיו שונות אנו למדים, שבגטו לודז', שהיה סגור ומסוגר, הרבה יותר מגטאות רבים אחרים, היה רדיו. איש תנועת הנוער הציוני, חיים וידבסקי, נמנה בגטו לודז' על חבורת המאזינים בסתר לשידורי רדיו לונדון. יהודים רבים שאבו ממנו ידיעות ו – עידוד.⁸

אלה הם כנראה פרטי הרקע וההשראה לסיפור **יעקב השקרן**. ואולם, אין ספק שבאמצעות כל מרכיבי הסיפור והסרט – הדמויות, הדיאלוגים, ההצצות לעבר שקדם למלחמה, הסמלים והרמיזות – אותם תיארת בהרחבה בעזרת 14 צינות מרתקות, מצליח בקר לטעון טענה: השקר יכול להיות סם חיים ועוגן הצלה עבור נידונים למוות, החיים במציאות של סבל פיזי ונפשי עמוק, מחסור ואי-ודאות.

וגם היפוך המשוואה (כבמראָה) הוא נכון, אומר בקר. במציאות בה התהפכו כל היוצרות, אך טבעי הוא שישתנה גם מעמדם של האמת והשקר. במערכת הנאצית הועלו דברי הבלע, ההשפלות, העינויים, מעשי התועבה והרצח לדרגת "נכון", ואילו הזכות לכבוד ולחיים עבור חלק נכבד מן האנושות הורדה לדרגת "לא נכון". כיצד על הקורבנות לתפקד אפוא בסדר עניינים חדש זה? יורק בקר מביט בהם ורואה אותם נאחזים בחיים, מבלי לוותר על תכונות אנוש נעלות: שיתוף פעולה בעבודת כפייה בין חזק לחלש (מישה מול יעקב); הצלה ממוות באמצעות נטיעת תקווה בלב (יעקב מול האחרים); הצלה ממוות באמצעות סיכון עצמי (מישה מול רוזה); התחשבות ברגשות הזולת (קובלסקי מול יעקב); חמלה והיענות (יעקב ומישה מול לינה), והסרט המלא מכיל עוד דוגמאות רבות. על מה ויתרו יהודי הגטו של בקר? פה ושם על אמירת האמת, לעתים קרובות על הכרה בה ובמקרים רבים על שמירת סוד...

⁷ הפרטים מתוך **האנציקלופדיה של השואה**, יד ושם וספריית פועלים (1990), ערך "לודז'".

⁸ עדויותיהם של רבקה חירורג-ציטרין וצבי ברגמן, ארכיון משואה; אביהו רונן, מבוא היסטורי לשער לודז' בתוך: יוחנן כהן (עורך), **שלוש שורות בהיסטוריה**, הוצאת משואה (2000), כרך ב' עמ' 384, ומקורות נוספים.

נטייה זו לכוון את הזרקור אל עבר כוחות הנפש הנעלים הטמונים באדם, כוחות ותכונות אשר לא נעלמו על רקע התנאים הנוראים בשואה – נטייה זו אנו מוצאים אצל יוצרים רבים שעסקו ועוסקים בתקופת השואה. אציין אחדים: אהרון אפלפלד (סיפור חיים, מכרה הקרח ועוד אחרים), ויקטור פרנקל (האדם מחפש משמעות), חנה קראל (הוכחות לקיום), חורחה סמפרון (המסע הגדול). שני ניצולים-יוצרים אחרים, המביטים באופן שונה על חוויות האדם הקורבן בשואה, ומאתגרים את התפיסה של בקר והאחרים, הם פרימו לוי (הזהו אדם?) וז'אן אמרי (מעבר לאשמה ולכפרה).

האם יש צורך להכריע בין התפיסות השונות ולשפוט אותן? לא נוכל לעשות זאת; אך מתוך הכרתנו כי קשת ההתנהגויות האנושיות היא רבת גוונים ביותר, אנו רשאים להניח כי יש אמינות רבה בתיאור ההתנהגות הסולידרית והרגישה והתומכת של יהודים בימי השואה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרות, בקולנוע ובעדויות ניצולים. היו ודאי גם גילויים אנושיים אחרים, של אגוצנטריות, אדישות, חוסר רגישות וגרימת עוול, אולם אין אלה מבטלים את הלגיטימיות שבשאיפה של יוצרים רבים, ניצולים ושאינם ניצולים, להאיר את הצד האחר. סרטו של יורק בקר מסייע בכך.

ספרי עזר

1. **האנציקלופדיה של השואה**, ספריית פועלים ויד ושם, 1990
2. יורק בקר, **יעקב השקרן**, עם עובד, 1979.
3. יוחנן כהן (עורך), **שלוש שורות בהיסטוריה, תנועות הנוער הציוני, עקיבא והחלוץ הכללציוני בימי השואה בפולין**, משואה, 2000.